LA RIERA DE CALDES, LÍMIT ENTRE ELS COMTATS I BISBATS DE GIRONA I BARCELONA (785-801)

LA PROBLEMÀTICA DELS ANTECEDENTS

D'acord amb els autors clàssics, en aquesta costa, durant el període romà, sols hi havien tres nuclis urbans: *Baetulo* (Badalona), *Iluro*, després *Alarona* (Mataró) i *Blanda/ae* (Blanes), cadascun amb el seu corresponent territori o *civitas*, els tres jurídicament habitats per ciutadans romans.

Els tres eren d'àmbit rural, amb una economia centrada en el sector primari i els serveis. El problema que generen aquestes poblacions és quan s'ha de definir l'abast del seu territori i com aquest va evolucionar.

En el cas concret de la *civitas* d'*Iluro/Alarona* els límits que se li podrien atribuir, amb més seguretat, són els corresponents a la banda de la mar Mediterrània i a la Serralada Litoral, però les dificultats es presenten quan s'han de fixar els de les dues poblacions veïnes, és a dir, les de cada costat de la costa. En no disposar d'informació fefaent, i com a hipòtesi de treball, sembla que les barreres orogràfiques que arriben perpendicularment fins a la platja serien les que podrien facilitar una resposta més aproximada al problema, però mantenint totes les reserves. Aquests elements geogràfics podrien ser, en el sud-oest, el contrafort de Montgat que arriba fins a la platja –cal suposar que el terme de *Baetulo*, durant l'època republicana, s'estendria cap a l'interior seguint l'eix dels rius Besòs i Mogent i, potser també, abastaria part del pla on després August fundarà la *colonia* de *Barcino* (Barcelona)–; referent al nord-est, l'orografia costanera s'aferma principalment entre Sant Pol i Calella, des d'on *Blanda/ae* possiblement s'estendria cap al nord.

Pràcticament, sobre aquest mateix espai, durant l'alta edat mitjana, tota la documentació disponible dels segles IX i X s'hi referirà amb la denominació de la Marítima, possiblement com a equivalent de Marina, la qual s'estenia des del *vicus* de *Bitulona* (Badalona)[1] fins al *coenobio sancti Pauli* (Sant Pol),[2] però sempre s'hi referirà d'acord amb la ubicació en cadascun dels dos *pagi* que hi apareixen, el de la part *Gerundensi* i la *Barchinonensi*. Aquesta definició de *pagi* en què estava dividida seria conseqüència d'haver-se substituït la toponímia i la jurisdicció del que havia estat l'espai de l'antiga *civitas* d'*Iluro/Alarona*.

Aquests canvis tan transcendentals responien al fet d'haver evolucionat vers una nova conjuntura política i administrativa, principalment, per la presència de les *parroquiae* i *termini* que havien eixit, així com dels comtats i bisbats de Girona i Barcelona.

Durant l'etapa romana, aquest territori o *municipium civium romanorum* estava regit per la *Curia*, presidida pels *duo vir*,[3] els quals eren els caps del govern de la *civitas.* En el període visigot, aquests càrrecs seran progressivament substituïts pel *comes civitatis*, els quals disposaven d'un grup d'homes armats o *praetorium*. Es desconeix quin era l'organigrama municipal de l'etapa andalusina, segurament que, més o menys, s'ajustaria als esquemes precedents.

D'acord amb les troballes arqueològiques corresponents als segles V-VI dC, ja es comença a tenir un coneixement més aproximat sobre la implantació de la religió cristiana en aquest territori, com són els vestigis de la necròpolis i església paleocristiana, la qual, possiblement, ja es trobaria sota l'advocació patronímica de Santa Maria d'*Alarona.*

En aquest període, com a conseqüència de l'evolució del llenguatge popular, el nom *d'Iluro* va aparèixer transformat en *Alarona*, seguint les mateixes pautes que s'observen en altres nuclis urbans del món cristià occidental durant els segles V-VI dC,[4] en què els topònims acabats en –o van passar a transformar-se en el sufix *–ona*; això esdevingué en diverses ciutats ubicades en el traçat de la Via Augusta, com *Tarrac-ona, Barcin-ona, Bitul-ona, Alar-ona, Narb-ona*, etc.

Aquesta presència del temple cristià porta a preguntar-se si l'església de Santa Maria d'*Alarona* seria la parroquial de tot l'àmbit de la *civitas*, o si ja s'hauria restringit sols a l'àmbit del nucli urbà i del seu entorn més immediat. La resposta és molt important, ja que ens fixaria l'època en què va començar a fraccionar-se *la civitas*.

No es pot perdre de vista que, al llarg d'aquesta època de l'antiguitat tardana, la ciutat ja anava perdent empenta demogràfica en profit de les àrees rurals, fet que es dedueix a través de la troballa de nombroses necròpolis que apareixen en força indrets del territori ilurenc/alaronenc.[5] En bona part, això seria conseqüència del procés que es va seguir en el període tardà amb la concentració de la propietat, en què la majoria de les antigues explotacions foren absorbides pels grans latifundis que desenvoluparen una economia més autosuficient, això propicià una concentració de la població vers les àrees rurals que donaria peu a la gestació de nous nuclis humans amb les seves esglésies i/o oratoris que amb el temps esdevindran parròquies autònomes, fraccionant el territori en un moviment centrífug en relació a l'antic centre urbà d'*Iluro*. Això s'hauria gestat primer amb les *villae-parroquiae*,[6] per esdevenir posteriorment en *termini*.[7]

És de lamentar que aquest procés no estigui documentat fins a un període molt més tardà com el carolingi, per tant, no es pot afirmar amb prou coneixement

de causa si aquest fraccionament va ser anterior al susdit període, o sigui, durant l'etapa visigoda i/o andalusí, o si fou el resultat de la reorganització que els francs van introduir després d'haver consolidat la conquesta. Si va succeir això darrer, voldria dir que la *civitas* ilurenca/alaronenca s'hauria mantingut íntegra fins a l'arribada dels carolingis. Però tampoc no es pot descartar que aquesta evolució hagués estat el resultat d'un llarg procés entre ambdós períodes.

Com pot veure's en l'època visigoda, les esglésies ja havien començat a adquirir un alt grau de protagonisme i poder en la vida política i jurídica del regne, i més després del III Concili de Toledo de l'any 589, en el qual a l'Església, com a institució, se li va atorgar àmplies prerrogatives, motiu pel qual no seria gens estrany que aquests poders no s'haguessin traslladat a les parròquies, que ja des de bon començament molts temples gaudien de la condició d'immunes, com es desprèn del Codi d'Euric, el qual els reconeix el dret d'asil, que va ser ratificat en el *Liber Iudiciorum* o *Lex Visigothorum* de Recesvint.

Però on aquesta potestat roman més ben explicitada és en el XII Concili de Toledo de l'any 681, on en el cànon X ja es fa referència a les trenta passes de la sagrera,[8] és a dir, s'estableixen normes referenciades per la corona, en virtut de les quals es facilitava l'assentament de nuclis humans a redós de la sagrera del temple, molts dels quals després passaren a ser nuclis de població eixits a l'empara de l'església consagrada, prerrogativa que es consolidarà més tard amb la pau i la treva.

Tot això reafirma el protagonisme i el poder de l'Església i dels seus temples seculars o regulars, que a partir dels *fundus* o grans propietats agràries foren l'embrió d'aquestes noves poblacions autònomes en detriment de les jurisdiccions anteriors, la qual cosa fa pensar en la possibilitat que la *civitas* d'*Iluro/Alarona* hagués estat objecte de diverses segregacions, al marge dels *pagi* eixits posteriorment.

LA DOCUMENTACIÓ I EL TERRITORI

No obstant això, totes aquestes divagacions no tindran una resposta fefaent fins al període carolingi, quan apareixen testimonis documentals escrits, concretament a partir del segle IX. Pel que fa referència al Maresme, no serà fins a l'any 878 quan apareixeran les primeres dades referents a aquest territori, concretament, fent esment del *pagi Gerundensis*:

> ...*pagi Gerundensi sive Sancti Martini ecclesiam* (actualment d'Arenys de Munt)...[9]

La ubicació de l'església de Sant Martí d'Arenys ve ratificada per un altre document de l'any 998, en què s'hi pot llegir:

...in comitato Gerundense, in Maritima, in parroechia Sancti Martini, ubi dicunt Arenos.[10]

En relació amb el territori barceloní, aquesta partició no la trobem documentada fins l'any 963, on en una escriptura de compravenda s'hi pot llegir:

...in pago Barchinonensi in Maritima in termino de Mata (veïnat de Mata)...[11]

Amb aquesta descripció apareixen documentalment les noves demarcacions dels *pagi*, que responen a la nova estructura política i religiosa de l'imperi carolingi establerta a base de comtats i bisbats, amb els quals podria haver-se ratificat l'*stato quo* d'antigues delimitacions parroquials i que va afectar plenament l'antic territori de la *civitas* d'*Iluro/Alarona*, que el va partir o fracturar en dos.

Durant aquest període, també apareixen documentades nombroses *villa*, però no com a sinònim de les antigues *villae* romanes de l'època fundacional, ja que ara no fan referència a cap residència o explotació agrària, sinó que són l'embrió de nous nuclis humans, com els eixits de la concentració de la propietat i de la parroquialització amb les seves esglésies i oratoris, que van començar a eixir a finals del baix imperi i en el període visigòtic. Una mostra en el Maresme d'aquesta evolució, encara vigent, és la denominació de Vilassar que procedeix del topònim tardo-antic ...*vilazari*... o *villa Azari*,[12] que apareix en nombrosa documentació dels segles IX i X. Aquesta perdurabilitat de *villa* com a prefix d'un nucli urbà té un clar exemple en la diversa toponímia, encara actual, de l'Empordà.

En la documentació d'aquests dos segles, també hi apareix amb profusió la denominació o terme o *terminio*, com és en el cas concret d'*Alarona*, tal com podem veure en una escriptura de compravenda de l'any 949, on trobem escrit:

...in termin[ibus d'Al]arona...[13]

En aquesta documentació, com a termes llavors esmentats, i en l'actualitat vigents, trobem *Taliano* (Teià i part del Masnou), Argentona, *Tiano* (Tiana i Montgat), *Primiliano* (Premià de Dalt i de Baix), *Lavanderias* (Sant Andreu de Llavaneres, Sant Vicenç de Montalt i Caldes d'Estrac), *Orreos* (Òrrius), *Vilazari* (Vilassar de Dalt, de Baix i Cabrils), *Alela* (Alella i part del Masnou) i *Durius* (Dosrius).

També hi són esmentades un seguit de parròquies, entre les quals hi ha la

...parrochiam Sancte Marie qui dicunt Civitas Fracta...[14]

En aquest document de l'any 1008, al nucli urbà, potser reduït a l'àmbit de la sagrera, hi trobem aquest esment de *Civitas Fracta*, segurament com a conseqüència d'haver-se partit o trencat el territori,[15] podia fer referència a la fractura de la *civitas* en dos *pagi* –és la definició literal de *Civitas Fracta*–, per

tant, la parròquia de Santa Maria romandria en el *pagus Barchinonensi*, o podria també fer referència a la possible fractura de la parròquia, la qual veuria la seva jurisdicció reduïda en relació a les franqueses del castell de Sant Vicenç o de Burriac, que arribarien fins a la riera de Cirera:

> *...ipso Arinio qui discurrit ante sancte Marie quem dicunt de Alerone...*[16]

Com hem dit, es refereix a la riera o *arinio* de Cirera, per tant, la parròquia de Santa Maria es trobava a l'altre costat dins la jurisdicció del castell de Mata. És simptomàtic que en aquest text no s'empri l'expressió de *Civitas Fracta* i en canvi recupera la d'*Alarona* que, al nostre entendre, seria el seu nom tradicional, mentre que *Fracta* seria conseqüència de les oscil·lacions territorials.[17]

L'expressió de *Civitas Fracta* i la d'*Alarona* també es coneix en un altre document de l'any anterior:

> *...quod habebat in Maritima, infra terminos parrochie st. Marie de Civitas Fracta quei dicitur Alarona...*[18]

És evident que aquest escenari de finals del primer mil·lenni no procedia exclusivament del període immediat anterior, sinó que deuria ser la plasmació d'un llarg procés amb un fort contingut tradicional, en el qual les arrels del temple parroquial de Santa Maria d'*Alarona* procedirien de l'etapa paleocristiana, és a dir, dels segles V o VI, per tant, no seria descabellat dir que les parròquies eixiren en el període visigòtic; això respondria a la lògica de la història d'aquestes contrades, ara podem suposar-ho, però no assegurar-ho, fins que no es disposi de testimonis més explícits, siguin escrits o petrificats exhumats *in situ*.

LA REORGANITZACIÓ TERRITORIAL CAROLÍNGIA DE LA MARCA HISPÀNICA

El període carolingi, cronològicament parlant, és el que més ens aproxima al de l'antiguitat tardana. Fins ara, hem vingut divagant sobre les possibilitats de mantenir íntegra o no la circumscripció de la *civitas* d'*Iluro/Alarona*. Ja hem fet referència a la possible parroquialització del període visigot, amb la qual eixirien nous nuclis a l'àrea rural que serien l'embrió de futures poblacions o *termini*, i que podrien haver perdurat durant el període andalusí i ser incorporades tal com eren en la nova organització carolíngia, tant civil i judicial com religiosa.

Però serà a partir de la incorporació d'aquest territori a la Marca Hispànica, quan comencem a disposar d'informació escrita que ja ens il·lustra de manera fidedigna sobre quin era l'escenari d'aquells moments, tal com es desprèn de testaments, compravendes, empenyoraments, donacions, etc. Aquests textos recullen una realitat toponímica i jurídica que ja venia de lluny, així com també unes tradicions molt arrelades, principalment en l'àmbit religiós, com les parrò-

quies amb els seus temples i advocacions, algunes multiseculars, malgrat no dir-nos pràcticament res del que havia succeït en temps immediats anteriors.

Per tant, l'únic element ben documentat és el repartiment de la *civitas* entre els *pagi* de Girona i Barcelona, segurament, com a conseqüència del procés de la mateixa evolució de la conquesta carolíngia, primer amb la de Girona, l'any 785 i, després, amb la de Barcelona, l'any 801.

Pel que fa referència a l'ocupació de Girona ja se'n desprèn la primera pregunta, fins on va arribar l'avenç consolidat de les forces franques per la costa del Maresme?

Per la resposta, hom disposa només d'una dada vigent, com és la jurisdicció de l'actual bisbat de Girona, la qual, en el Maresme, arriba pràcticament fins a la riera de Caldes o de Torrentbò, més concretament en la ratlla delimitadora dels municipis d'Arenys de Mar amb el de Caldes d'Estrac. Cal suposar que seria la ratlla que llavors es deuria establir entre la Marca Hispànica dels carolingis i al-Andalus dels emirs independents de Còrdova.

Aquest territori conquerit, el nou poder l'havia d'organitzar segons el model de l'imperi de Carlemany, o sigui, amb el nomenament d'un *comes* o governador civil i militar i un bisbe dependent de la seu metropolitana de Narbona. Per tant, no ens ha d'estranyar gens que aquesta delimitació fossilitzada hagi perdurat fins al segle XXI, atès que l'Església era i és una institució que, si amb alguna cosa es distingeix, és amb el seu acusat conservadorisme.

Això representaria córrer la frontera carolíngia des del Coll de Panissars, als Pirineus, fins a la riera de Caldes, lloc on contacta el pla o *ager* de la marina del costat de ponent amb el *saltus* ratllat pels solcs perpendiculars al mar de les rieres de la banda de llevant. O sigui, es va produir un canvi de ratlla fronterera i, en conseqüència, el possible trasllat de la *clusa* o duana pirinenca, on s'aplicaria el *taloneum* o drets duaners als viatgers i mercaderies que transitarien pel llarg de l'antiga Via Augusta.

Aquesta línia perdurà durant setze anys, concretament, fins al 801, quan amb la nova empenta els francs van culminar amb la conquesta, possiblement del *vicus* d'*Alarona* i de *Bitulona* i, finalment, de la ciutat de *Barchinonam*, fins a fixar la nova frontera en l'espai entre els rius Llobregat i Gaià, que va perdurar durant uns tres segles. Aquest nou avenç va representar també, per a l'àmbit de Barcelona, el nomenament d'un nou *comes* i la recuperació de l'antic bisbat, aquest també dins la jurisdicció de l'arquebisbat de Narbona, la qual cosa derivarà amb un nou *pagus* des de la riera de Caldes fins a la nova frontera del Llobregat.

És simptomàtic observar que el terme marítim més septentrional del *pagus Barchinonensi* correspon al castell de Mata, dins el qual Sant Andreu i Sant Vicenç de Llavaneres, en dues escriptures de l'any 968 hi apareix el topònim d'*in terminio*

de lavanderies o *lavenderias...*, denominació encara persistent.[19] Referent a la seva etimologia, Esteve Albert, a partir d'alguns estudis precedents, ho interpreta com el llevant barceloní pel fet de trobar-se en aquesta posició geogràfica en relació al nou comtat i bisbat de Barcelona, és a dir, seria la constatació de la fractura o *fracta* de la *civitas* ilurenca/alaronenca,[20] per tant, la riera de Caldes seria l'accident geogràfic que delimitarà els àmbits dels comtats i bisbats, o sigui, dels *pagi*, de Barcelona i Girona.

Bolós i Hurtado, en base a la documentació fins ara disponible, han elaborat un plànol del *pagus* gironí o, millor dit, del bisbat, i hi situen tots aquells topònims coneguts en la documentació de llavors de la Marítima i que es trobaven més pròxims a la ratlla de separació de les dues demarcacions; així, a més de l'església de Sant Martí d'Arenys i del monestir de Sant Pol, recullen el topònim d'*Aqua Viva* situat en el curs de la riera d'Arenys, que vindria a coincidir amb el mas actual de ca l'Aiguaviva, si més no, aquest encara conserva la mateixa denominació, que actualment es troba situat dins el terme d'Arenys de Munt, concretament, prop de l'encreuament de la carretera C-61 que va d'Arenys a Sant Celoni amb l'autopista C-32, possiblement correspondria a un *vicus* del qual s'han exhumat algunes restes arqueològiques.[21] Un altre topònim que també fa acte de presència és *...in comitatum Gerundense in terminio de Villare Ramioni...*, que Pons i Guri atribueix a Arenys.[22]

Joan Bonamusa i Roura

ABREVIACIONS

ACA	Arxiu Corona d'Aragó
ACB	Arxiu Catedral de Barcelona
ACE	Agrupació Científico-Excursionista
CSIC	Consejo Superior de Investigaciones Científicas
MASMM	Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró
QPAM	Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme
SEM	Sessió d'Estudis Mataronins

NOTES

1.- ACB. *Lib. Ant.* II, n. 389, f. 132 c-d; A. FÀBREGA, 1995, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, 398-399, doc. 191.

2.- J.M. PONS GURI, «Diplomatari del monestir de Sant Pol (segles X i XI)», *Circular* núm. 22. Arxiu Històric i Museu Fidel Fita (Arenys de Mar 1966).

3.- E. HÜBNER, *Inscriptionum Hispaniae Latinarvm.* Suplement, vol. II, Llib. XV, 613, núm. 4616 (Berlín 1892). FABRE, MAYER, RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne*, 147-150, 101, pl. XXXVI. Diffusion de Boccard (París 1984).

4.- J. BONAMUSA, «D'Ilturo a Alarona», *XXII Sessió d'Estudis Mataronins*, Museu Arxiu de Santa Maria (Mataró 2006), 35-56.

5.- J. BONAMUSA, *De la civitas d'Iluro a Alarona (Mataró, Barcelona). Entre la tetrarquia i els carolingis*, 299-325. Tesi doctoral. Inèdita (2010).

6.- L'Església exercia les funcions de registre civil –naixements, casaments, defuncions–, per tant, la parròquia, com a ens administratiu, esdevenia cap d'una unitat autàrquica que donaria pas a termes presidits des del mateix temple, encara que sobre aquesta evolució no hi ha documentació escrita que ho avali fins als segles IX i X.

7.- Hi ha expressions del segle IX que fan pensar si venien d'antic, com les que es troben en un document de l'any 958, on es pot llegir ...*in terminio de villa Taliano* (Teià)...

8.- J. VIVES, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, CSIC (Barcelona-Madrid 1963), 398.

9.- ACB, *Lib. Ant.* I, n. 2, ff. 1d-2c; J.M. PELLICER, *Estudios Histórico-Arqueológicos sobre Iluro* (Mataró 1887), 489-491; FÀBREGA, *Diplomatari*, 190-192, doc. 3.

10.- X. PÉREZ, *Diplomatari de la cartoixa de Montealegre*, 40, doc. 16. Fundació Noguera (Barcelona 1998).

11.- J. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, vol. I, doc. 66, CSIC. Sección de Estudios Medievales de Barcelona (Barcelona 1945); E. ALBERT, *D'Iluro a Mataró*, 87. Accèssit Premi Iluro (Mataró 1973); X. ALARCÓN, «Els inicis de la parròquia de Santa Maria», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 90. MASMM (Mataró 2008), 19-25, nota 20.

12.- ACA *Lib. Ant* . II, n. 455, f. 158b; FÀBREGA, *Diplomatari*, 324, doc. 124; RIUS, *Cartulario*, f. 323, n. 964, doc. 314; J. GRAUPERA, *L'arquitectura religiosa preromànica i romànica en el Baix Maresme*. La Comarcal (Argentona 2002), 67; ALARCÓN, «Els inicis», 23, nota 43.

13.- F. FITA, «La ciudad de Alarona (Mataró), a mediados del s. X», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 41 (Madrid 1902), 347-348; QUADRADA, «El document més antic sobre Alarona (Mataró)», *Cingles*, ACE (Mataró 1977-1980), 608-609. «A l'entorn del primer document sobre *Alarona*», *QPAM* (Mataró 2009), 173-175. «Més sobre la *Civitas Fracta d'Alarona*», *Fulls*/95, 6-10; ALARCON, «Els inicis», 18-19, nota, 18.

14.- ACB. Perg. 1-2-1416; LL. FERRER, «Mataró a l'Edat Mitjana (segles X-XV)», *Analecta sacra Tarraconensia*, vol. XL, Balmesiana (Barcelona 1968), 3-24; BAUCELLS *et alii*, *Diplomatari* de la ACB, doc. 101. Fundació Noguera (Barcelona 2006), 386-389; MASMM, *Fulls* 2008, 2-3; J. LLOVET, «El mil·lenari de la parròquia de Santa Maria», Fulls/90 (2008), 9-12, MASM. Mataró; ALARCON, «Els inicis», 25-29.

15.- El participi passat *fractus-a-um* del verb llatí *frango*, també equival a l'adjectiu que en català es tradueix com a fracturat, trencat o fraccionat.

16.- ACA. *Liber Feudorum Vicariarum Cathalonie*, vol. IV, f. 53v-54r; F. CARRERAS, *Argentona Històrica*, apèndix I, La Renaixensa (Barcelona 1891), 101-103; J. GRAUPERA, 2002. *L'arquitectura*... 116-117, vol. II, doc. 2; P. BENITO, Poder i societat al Maresme medieval: els Sant Vicenç (1022-1271), Actes *Jornades d'Història i Arqueologia medieval del Maresme*, any 1999. Grup d'Història del Casal (Mataró 2000), 25-35.

17.- En aquest document de l'any 1025, quan es fa la descripció de les franqueses, ja s'hi esmenten les parròquies, evidentment separades de la de Santa Maria d'*Alarone*, com la *parrochiam Sancti Juliani Argentone* i la *parrochie sancti Felicis de Cabrera*, per tant,

la jurisdicció d'aquesta última deuria arribar fins a l'*arinio qui discurrit ante sancte Marie quem dicunt de Alarone*.

18.- ACA. Cartoral de Sant Cugat del Vallès, f. 317, doc. 949; ALBERT, *D'Iluro…*, 89-90; FERRER 1968, 3.

19.- ACA, escriptura de Borrell II; MAS, inèdit, vol. XI; PONS I GURI, 2-3, doc. I; X. PÉREZ, *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, doc. 6. Fundació Noguera (Barcelona 1998), 29-31.

20.- ALBERT, *D'Iluro*, doc. III, 10.

21.- PONS I GURI, «Notes d'arqueologia del Maresme», Butlletí Centre Excursionista de Catalunya, 26 (Barcelona 1938); ARTIGAS *et alii, Carta Arqueològica: Arenys de Mar, Arenys de Munt, Caldes d'Estrac i Sant Iscle de Vallalta* (coord. Francesc Forn) (Arenys de Munt 1997), 49; BOLÒS, HURTADO, *Atles del comtat de Girona (785-993)*, mapa V. Ed. Dalmau. (Barcelona 2000); DEFAUS, MARTÍN, *Memòria de les prospeccions de la futura autovia de Mataró a Palafolls (juliol-setembre 1989)*. Inèdita (1989).

22.- ACA, Monacal, Montalegre, 15; PONS I GURI, «Diplomatari», 7-9, doc. 6; X. PÉREZ, 1998. Diplomatari…41-42, doc. 17.